

УДК 94.001.73 (47+57) "18"

І.В. Саніна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті досліджуються головні етапи й особливості відміни кріпосного права в Харківській губернії. Аналізуються ефективність проведення реформи та вирішення пов'язаних з нею господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем сільського населення губернії, простежені основні напрямки формування селянського самоврядування.

Ключові слова: кріпосне право, селянське господарство, селянська реформа, земельна власність, уставна грамота, Харківська губернія.

В статье исследуются главные этапы и особенности отмены крепостного права в Харьковской губернии. Анализируются эффективность проведения реформы и решение связанных с ней хозяйственных, социальных, культурных и бытовых проблем сельского населения губернии, прослежены основные направления формирования крестьянского самоуправления.

Ключевые слова: крепостное право, крестьянское хозяйство, крестьянская реформа, земельная собственность, уставная грамота, Харьковская губерния.

The article investigates the main stages and characteristics of the abolition of serfdom in Kharkov province. Analyzed the effectiveness of the reform and dealing with it economic, social, cultural and everyday problems of the rural population of the province, traced the main directions of formation of the peasant self-government.

Key words: serfdom, peasant farming, agrarian reform, land ownership, land charters, Kharkov province.

Постановка³⁷ проблеми визначається тим, що в соціальній структурі пореформеної Харківської губернії селянство складало переважну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону. Тому без детального дослідження головних етапів й особливостей відміни кріпосного права в Харківській губернії, без аналізу ефективності проведення реформи та вирішення пов'язаних з нею господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем сільського населення губернії, неможливо об'єктивно зрозуміти особливості історичного

розвитку цього регіону, основні шляхи та темпи господарської діяльності селянства після проведення реформи, простежити основні напрямки формування селянського самоврядування. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів відміни кріпосного права в Харківській губернії. Актуальність теми дослідження визначається й недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми відображає складність, багатогранність і динамізм характерний для соціально-економічного розвитку Харківської губернії та ринкової трансформації її

сільського господарства протягом другої половини XIX – початку XX ст. Суттєвий внесок у наукову розробку питання особливостей відміни кріпосного права в Харківській губернії зробили такі дослідники як А.М. Авраменко [1], В.Э. Брунст [2], Е.С. Гордеенко [4], Б.А. Зингер [17], Л.В. Ілляшевич [18], І. Клінген [21], В.П. Теплицький [27], М.Л. Шаховський [31] та ін. В їх роботах аналізуються окремі аспекти особливостей та ефективні проведення реформи в Харківській губернії, розглядаються деякі пов'язані з відміною кріпосного права господарчі, соціальні, культурні та побутові проблем селянства. Роботи попередників вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми узагальнююче дослідження. Проте, спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору охоплювала всю історію відміни кріпосного права в Харківській губернії, ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні основних головних етапів й особливостей відміни кріпосного права в Харківській губернії, в аналізі ефективність проведення реформи та вирішення пов'язаних з нею господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем сільського населення губернії, в визначенні основних напрямків формування селянського самоврядування, в систематизації, інтерпретації та реконструкції соціально-економічного розвитку селянських господарств Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. В усіх регіонах Російської імперії перша половина XIX ст. характеризувались значним зростанням ринкових відносин. В Харківській губернії ця загальноімперська тенденція проявилась перед усім у розвитку сільського господарства, так як воно становило основу соціально-економічного розвитку регіону. Феодальні порядки, особиста залежність селян від поміщика, відсутність селянської приватної власності на землю, фактична обмеженість господарської ініціативи та інші фактори стримували ринкову трансформацію сільського господарства. Це й спонукало урядом до проведення в другій половині XIX ст. реформування системи організації селянського господарства і, насамперед, до відміни кріпосного права та створення органів селянського самоврядування. Після декількох років розробки та детального обговорення в урядових колах реформи перетворень поміщицьких селян 19 лютого 1861 р. всі 17 законодавчих актів були підпи-

сані Олександром II й набули силу закону. В той же день імператор звернувся до населення Російської імперії з Маніфестом, в якому декларувався намір влади провести великомасштабну реформу по відміні кріпосного права та упорядкуванню селян, які вишли із кріпосної залежності [10, с. 32].

Через два тижні -5 березня 1861 року була оприлюднена решта законодавчих актів реформи 1861 року: "Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності", де проголошувалась відміна кріпосного права та визначались загальні умови цієї відміни "Місцеві положення" та "Додаткові правила". Губернатором Харківської губернії відповідні офіційно завірені законодавчі акти були отримані тільки 10 березня і саме з цієї дати було дано хід селянській реформі в регіоні [5. – Оп. 7. – Спр. 11. – Арк. 8]. Реалізація основних її положень, а також пореформене врегулювання господарсько-юридичних питань, які виникали в середовищі колишнього поміщицького селянства, була покладена на спеціальний орган - Харківське губернське в селянських справах присутствіє. Воно почало свою діяльність з 12 березня. головою присутствія згідно з законодавством став губернатор О.П.Ахматов, а пізніш – О.К. Сіверс [12, с. 80]. Членами присутствія також були: губернський предводитель дворянства князь О.П.Трубецький, керуючий палатою Державного майна - М.О. Мартинов, губернський прокурор Є.О. Флукі та чотири місцевих поміщики - М.К. Герцевич, О.С. Левшин, які були призначені міністром внутрішніх справ та Д.О.Хрущов і І.А. Орлов, які були обрані від губернських дворянських зборів [3, с. 255].

Першими кроками Харківського губернського в селянських справах присутствія стала його активна діяльність по створенню в поселеннях колишніх поміщицьких селян органів селянського самоврядування. За їх зразок були взяті сільські та повітові органи громадського управління, які були створені в слободах та селах державних селян ще в ході реформи 1837-1841 років. Згідно з законом всі селянські поселення, які входили раніше в один панський маєток і тому об'єднані деякими загальними господарчими інтересами ставали тепер однією адміністративною одиницею – сільською громадою. Головним органом її управління був сільський сход. На сході обирався на три роки сільський староста – головна посадова особа сільського управління, а іноді також ще і польовий староста, збиральник податків, смотритель хлібного магазину, писар, різні вартіві та чабани. В прерогативу сходу входили питання позе-

мельної зайнятості селян, розкладка державних та поміщицьких повинностей, відкриття або перенесення строків проведення ярмарків, будівництво церков або інших споруд на громадських землях, квоти на вирубку лісу та інше, а також право на виселення із громади "порочних селян". Вирок сходу надавався мировому посереднику, який потім затверджував його в харківському губернському в справах селян присутствії [5. – Оп.7. – Спр. 11. – Арк. 12].

Декілька сільських громад утворювали особливу адміністративну одиницю-волость. В ній нараховувалось приблизно від 300 до 2 тисяч душ чоловічої статі, а самі поселення, із яких вона складалася, були розташовані компактно і знаходились не далі, ніж в 12 верстах від волосного центру. Основна робота по утворенню волостей на колишніх поміщицьких ділянках була покладена на особливі повітові комісії під керівництвом місцевих предводителів дворянства або авторитетних поміщиків. Першою в губернії -28 березня 1861 р. розпочала свою діяльність Богодухівська комісія "для створення проекту розподілу поселень на волості", а наступного дня - Ізюмська (голова О.П. Гес-де-Кальве) та Сумська (предводитель М.П. Похвиснев) [14, с. 11, 20]. Протягом квітня подібні комісії були створені у решті - восьми повітах. Їх практична діяльність не викликала будь-якого опору з боку селянства як це було в інших губерніях України та Росії. Проте вона суттєво гальмувалась відсутністю в складі комісії достатньої кількості досвідчених землемірів, на яких покладалась основна робота по встановленню меж сільських громад та волостей на місцевості [6. – Оп.7. – Спр. 3. – Арк. – 7-21].

Всього за квітень-червень 1861 року зусиллями комісій була реформована більша частина земель колишніх поміщицьких селян, і створено на них 204 волості. В тому числі в Харківському повіті - 17, Валківському - 11, Богодухівському - 20, Охтирському - 13, Сумському - 29, Лебединському - 25, Зміївському - 16, Вовчанському - 14, Ізюмському - 33, Куп'янському - 10 та Старобільському - 19 [16, с. 563]. Але до середини літа ця робота так і не була остаточно закінчена. Ця обставина викликала турботу в урядових колах, оскільки на їх погляд, це гальмувало подальший хід реформи по ліквідації кріпосного права. На адресу харківського губернатора надходили різні суворі розпорядження про те, щоб створення в регіоні нових адміністративних одиниць було завершено якомога швидше. Так, в червні 1861 року Валуєв надіслав губернатору О.П.Ахматову телеграму, в якій ультимативно запитував - "Чи будеш відкривати волості та громади" [5. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 95].

Подібні вимоги уряду повторювались по декілька разів і вплинули на прискорення діяльності Харківської адміністрації. Вже восени 1861 року вся територія губернії, на якій проживали колишні кріпосні селяни, була поділена на сільські громади та волості [19, с. 171].

За період з березня по вересень 1861 року в Харківській губернії була створена досить працездатна система сільських та волосних органів громадського управління колишніх поміщицьких селян. Тільки після того, як всі інститути селянського самоврядування почали стабільно функціонувати, у адміністрації губернії, з'явилася реальна здатність для переходу до наступного етапу реформування колишнього кріпосного селянства й, насамперед, до вирішення питань їх поземельного впорядкування. Цей новий етап реформи розпочався на Харківщині як і в більшості інших губерній Російської імперії з червня 1861 року. За цей період документального оформлення нових відношень поміж поміщиками та селянами згідно з "Положенням 19 лютого 1861 р." був створений інститут мирових посередників. Уряд поклав на них весь центр тяжіння практичного проведення реформи в окремих регіонах. В функції мирових посередників наряду з затвердженням та введенням уставних грамот та завіренням викупних актів входили розбір різних спорів поміж селянами та поміщиками, керівництво розмежуванням їх земельних угідь, нагляд за органами сільського самоврядування і навіть суддівські функції по деяких цивільних та кримінальних справах. В Харківській губернії були призначені губернатором О.П. Ахматовим 51 мировий посередник та 29 кандидатів в посередники по списках, запропонованих повітовими дворянськими зборами. Вони були призначені із числа місцевих родових дворян з цензом в 500 десятин землі, а в випадках, якщо вони мають вищу освіту та чин XII класу - то з цензом в 150 дес. Кандидатура кожного із мирових посередників після їхнього призначення губернатором була затверджена Сенатом [20, с. 282].

Територія кожного і одинадцяти повітів була поділена на три, чотири, п'ять або шість мирових дільниць, в кожній із яких призначався свій мировий посередник. Так, в харківському повіті ними стали чиновник XII класу М.М. Абазя, капітан М.К. Єнапчін, майор К.Х. Трейчне, губернський секретар І.Д. Хлопов, в Валківському - штаб-ротмістр М.П. Дублянський, колезький секретар Є.Т. Костирь, штаб-ротмістр М.М. Гревс, в Богодухівському - стат-радник М.Ф. Кованько, майор М.І. Сластенніков, колезький асесор П.П. Альховський, підпоручик

К.О. Сливницький; в Охтирському - штабс-капітан М.Ф. Матушинський, підпоручик М.І. Дзюбин, колезький радник В.В. Пасек, колезький секретар О.Г. Лукашов; в Сумському - колезький секретар Д.М. Алферов, майор Ф.С. Карпов, чиновник XII класу Ф.М. Баженов, майор О.С. Власівський, штабс-капітан І.І. Смагін; Лебединському - поручик П.І. Джунковський, колезький секретар В.М. Добросельський, капітан М.К. Пономарьов, лейтенант О.І. Нонін; у Зміївському - ротмістр Г.М. Квітка, поручик М.І. Данилевський, штаб-ротмістр, барон М.П. Раден, губернський секретар Р.Д. Лесевичський; у Вовчанському - поручик В.І. Бекарюнов, штаб-ротмістр В.М. Плетньов, колезький асесор І.М. Ковалевський, барон А.Є. Роден, штаб-ротмістр І.А. Антонов, штабс-капітан В.М. Науменко, підпоручик М.О. Щербачов, підпоручик М.М. Науменко; у Куп'янському - поручик В.С. Розалліон - Сошальський, колезький секретар І.І. Мечников, поручик М.О. Кошинцов, штаб-ротмістр П.Г. Мінченко, штаб-ротмістр Ю.М. Квітка; у Старобельському - майор П.П. Голодилинський, колезький регістратор М.А. Тєвяшов, колезький секретар І.Т. Струков, майор Р.Ф. Клевєдаль " [8. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 4-19].

Мирові посередники були підзвітні повітовим з'їздам мирових посередників, а з'їзд, в свою чергу, був підзвітний губернському в селянській справах присутствію. Головами повітових мирових з'їздів були призначені предводитель дворянства цих повітів: князь Ф.Г. Голіцин, І.М. Бахметєв, Д.Ф. Кованько, князь В.В. Голіцин, В.А. Савич, А.І. Третьяковський, князь О.С. Кудашов, З.І. Бекарюков, С.О. Сонцов, Є.Є. Розалліон-Сошальський та О.Л. Марінов. До складу кожного із повітових з'їздів було також призначено по одному представнику безпосередньо від уряду. На всю губернію їх було троє: І.Ф. Клепацький, Я.П. Лялін та С.Ф. Альбрехт [7. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 42-50].

Головною функцією мирових посередників було упорядкування та введення в дію в губернії уставних грамот. Ці грамоти були визначальним юридичним документом, який закріплював всі конкретні умови виходу селян із кріпосної залежності. За нормам, що були зафіксовані в цих грамотах, жили цілі покоління колишніх поміщицьких селян. Але процес упорядкування та введення в дію уставних грамот, який розпочався в Харківській губернії влітку 1861 року, проходив досить повільно і часто супроводжувався виникненням гострих протиріч між поміщиками і селянами, до кінця вересня було упорядковано і підписано всього 11 уставних

грамот. Тільки з весни 1862 року цей процес став більш динамічним, всього в губернії було упорядковано та введено в дію 1543 уставних грамот, із яких 998 грамот були підписані селянами, а 545 - введені в дію мировими посередниками без згоди селян [22, с. 96].

Основними питаннями, які часто викликали спори при складанні уставних грамот, були питання поземельного упорядкування селян, тобто розміри, якість і конфігурація земельних ділянок, які передавались в ході реформи в їх користування. Уряд ще 5 березня 1861 р. видав чотири нормативних акта, які повинні були регулювати порядок надання землі колишнім поміщицьким селянам в окремих регіонах Російської імперії. Два із них - "Місцеве положення про поземельне упорядкування селян, розташованих на поміщицьких землях в губерніях: Великоросійських, Новоросійських та Білорусії" та "Місцеве положення про земельне упорядкування селян, розташованих на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських" розповсюджувались на територію Харківської губернії. Згідно з цими нормативними актами право на отримання земельної ділянки одержували всі ті селяни, які напередодні реформи вже нею користувалися і які були прописані до даного населеного пункту. Право на отримання ділянки мали також ті із дворових селян, які користувалися ділянкою до березня 1858 року. Ті селяни, які до реформи ділянкою не користувались і до затвердження уставної грамоти її не просили, право на одержання наділу не мали. Розміри ділянки встановлювались за добровільною згодою між поміщиками і селянами, а в випадку, якщо вони не приходили до згоди - визначались законодавством. З цією метою вся територія Харківської губернії за рішенням місцевого в селянських справах присутствія була розділена на дві нерівні частини, кожна з яких, в свою чергу, була поділена на декілька так званих "місцевостей". Всі рішення були прийняті з урахуванням особливостей їх природних та соціально-економічних умов, а також історії їх заселення та освоєння [13, с. 25].

На більшій території губернії, де проживало близько 93 відсотків колишнього кріпосного селянства, існувала общинна форма землекористування, і угіддя тут розподілялись по "тяглам". Тому ця частина губернії підпала під дію "Місцевого положення" для великоросійських губерній. Вона підрозділялась на вісім місцевостей, для кожної з яких встановлювались свої норми вищого та нижчого душевого наділу. Вищий наділ складав від 6 десятин до 2 десятин

1600 сажнів, а нижній - від 2 десятин до 22000 сажнів [2, с. 323-341].

В другій половині Харківської губернії, яка охоплювала регіони, де проживало близько 7 відсотків її колишнього кріпосного населення, існувало подвірне землекористування. Селянські господарства тут поділялись на "тяглові" та "піші". Ці регіони губернії підпадали під дію "Місцевого положення" для малоросійських губерній і тому підрозділялись на чотири "місцевості". Для кожної із них законодавство визначило два розміри подушного наділу: вищий та нижчий. До першої місцевості вищий наділ був визначений в 3 десятин, другої - 3 десяти 1200 сажнів, третьої - 4 десятин, четвертої - 4 десятин 1200 сажнів. Нижчий наділ для всіх чотирьох місцевостей складав половину вищого наділу [23, с. 144-146].

За особливим "Положенням" проходила реформа для дворових. Їх загальна кількість по губернії в дореформений період швидко зростала, й в результаті на момент початку реформи близько 20 відсотків кріпосного населення Харківщини відносились до "дворових людей". Вони були сконцентровані в основному в Зміївському, Ізюмському, Сумському та Куп'янському повітах і майже були відсутні в Харківському, Валківському, Богодухівському та Охтирському повітах. З дня обнародування "Положення" вони отримали особисті права як й все кріпосне селянство, але повинні були ще протягом двох років служити своєму володарю. Але Харківське губернське в селянських справах присутствіє своєю постановою надавало поміщикам право звільняти дворових достроково без взаємної згоди з ними. Поступово до середини 1863 року на всіх дворових в губернії були складені "звільнительні акти" і вони були відпущені на волю [9. – Оп.7. – Спр.11. – Арк. 6, 7].

Суттєвою особливістю Харківської губернії була значна питома вага з так званого дрібномаєткового дворянства. До їх числа законодавство відносило тих поміщиків, у яких нараховувалось менше 21 душі чоловічої статі, включаючи дворових і які або зовсім не мали в своїм власності придатної землі, або мали менше шістдесяти душових наділів вищого розміру. Такі поміщики складали близько половини всіх дворянських землевласників губернії. Так, наприклад, слободою Котельва володіли одночасно 14 поміщиків, в тому числі у Г. Гнедич було десять ревізських душ, у О. Гнедич - 3, у Гнилосонова - 1, у Л. Давидовської - 1, у Л. Мухинської - 7, у м. Ставицького - 6, у Г. Ставицької - 2, у подружжя , Смородинський - 11, у подружжя Черкасови - 14, у О. Щербакова

- 3, у П. Щербакової - 3, у Ф. Юрчевському - 1 та у М. Котляревського - 1 [15, с. 388-389].

Для селянських господарств подібних дрібномаєткових володінь реформи проходила по особливим "Додатковим правилам". Згідно з ними поміщику надавалось право зовсім не наділяти селян землею, якщо вони нею не користувалися на момент початку реформи. Поміщик також не повинен був прирізати селянам додаткові ділянки землі, якщо наділ був менше нижчої норми. Але разом з цими пільгами для дрібномаєткових поміщиків законодавство також передбачало важливі переваги і для їх селян. Так вони могли переселятися від поміщика на державні землі і при цьому ще одержувати від казни відповідну грошову допомогу для обзаведення господарством на новому місці. Вони також могли переходити в розряд державних разом зі своїми земельними наділами, а поміщик в такому разі одержував грошову компенсацію від казни і можливості на Харківщині використати 1057 селян. Вони разом зі своїми польовими наділами були передані дрібномаєтковими поміщиками в ведення Міністерства державного майна, за що поміщики одержали від казни 125708 крб. [24, с. 112-113].

Практична реалізація виділення в ході реформи колишнім кріпосним селянам земельних наділів в натурі проходила під наглядом мирових посередників та розділялась законодавством на три стадії. На першій стадії розміри та місцезнаходження наділу погоджувалось між поміщиками та селянами та заносились в текст уставної грамоти. Ця стадія хронологічно визначалась на два роки, тобто співпадала з часом, який був відпущений для складання уставних грамот. На другій стадії проходило "розверстання" - розмежування на місцевості селянських та поміщицьких угідь. На третій - здійснювалось перенесення селянських садіб на нове місце. В ході цього землемір, який був призначений мировим посередником, визначав межі селянського наділу та позначав їх на плані [26, с. 123-125].

Присадибна земля після завершення процесу відведення знаходилась в повній власності селянських сімей і передавалась по спадковості. Польова ж земля знаходилась тільки в користуванні селян. Щоб стати власником і цієї землі селяни повинні були викупити її у поміщика, до викупу селянський наділ зберігав нестійкість поміщицькими правами на нього. У випадку, якщо тут знаходили поклади корисних копалин або якщо поміщик задумав збудувати на селянському наділі вітряк або завод, він міг за згодою мирового посередника виміняти цю ділянку за

"полюбовною згодою". До викупу наділу селяни також повинні були відбувати за нього, встановлені законодавством, повинності у вигляді оброку або панщини. У більшості поміщицьких маєтків Харківської губернії, де до реформи селяни відбували панщину, вона збереглась й після реформи. Розмір та порядок відбування панщини регулювались згодою між поміщиком і селянами і могли набувати найрізноманітніших форм. Але в більшості випадків подібних апаратних угод досягти не вдавалося і тоді розмір та порядок відбування панщини регулювались нормами одного із двох "Місцевих положень". В тій частині губернії, де діяли норми "Місцевого положення" для великоруських губерній селяни за найвищий подушний наділ повинні були відробляти в поміщицькому господарстві по 40 днів "чоловічих" і по 30 "жіночих" в рік. В тій частині губернії, де діяли норми "Місцевого положення" для малоросійських губерній, селяни відробляли протягом року від 12 до 19 "чоловічих піших днів" за кожен десятина свого подушного наділу. Більша кількість днів, які відроблялись на поміщика, припадали на літні місяці. Тривалість робочого дня становила 12 годин влітку і 9 годин взимку [28].

Завершальним етапом реформи по звільненню селянства від кріпосної залежності було їхнє переведення на викуп. Його основні умови викладались в спеціальному "Положенні". Згідно з ним, викуп земельної ділянки, яка була під садибою, дозволявся в будь-який час, але за умови відсутності недоїмки за цим селянським господарством, строки викупу польового наділу залежали або від двохсторонньої угоди між поміщиками та селянами, або від односторонньої вимоги поміщика всупереч бажанню селян. розмір викупу як за садибу, так і за польовий наділ встановлювався на основі норм, що були визначені законодавством [30, с. 32].

Процес виходу тимчасово зобов'язаних селян на викуп розтягнувся в Харківській губернії на три десятиріччя. Перша угода була тут складена в 1861 р., остання - 1891 р.. Найбільша активність Харківських селян по виходу на викуп була характерна для 1862-1865 років, а протягом останнього періоду спостерігався спад темпів цього процесу [29]. Поступово також йшов спад добровільних угод, відповідно зростала питома вага виходів на викуп за односторонньою вимогою поміщика. Селяни віддавали перевагу останньому варіанту, при ньому викупна сума фактично зменшилась на 20-25 відсотків [11, с. 54].

Більшість селян Харківської губернії при виході на викуп не могли сплачувати всю суму викупу одноразово. Поміщики, навпаки, були

зацікавлені в отриманні викупу одразу, не по частинах. Уряд виступив посередником між ними в ході викупної операції. Це посередництво складалось в тому, що казна одночасно сплачувала поміщикам грошима або цінними паперами 75-80 % викупної суми. Всього із загальної викупної суми в 19742,6 тис. крб. селяни одержали у вигляді державної позики 16188,9 тис. крб. [30, с. 429].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу фактичного матеріалу можна з упевненістю констатувати, що в Харківській губернії відміна кріпосного права відбулася без значних соціальних потрясінь й значно сприяла ринковій трансформації сільськогосподарського виробництва в регіоні. Аналіз ефективності проведення селянської реформи в Харківській губернії свідчить, що вона стала основою прискорення розвитку всіх господарчих, соціальних, культурних та побутових процесів в губернії, простежені основні напрямки формування селянського самоврядування. Вдале проведення селянської реформи в Харківській губернії створило всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для ринкової трансформації всього народного господарства України.

ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – нач. XX века / А.М. Авраменко: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – 26 с.
2. Брунст В.Э. Земская агрономия / В.Э. Брунст // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб.: Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 323 – 341.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – СПб.: Департамент Ген. штаба, 1891. – 383 с.
4. Гордиенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
5. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 16.
6. ДАХО. – Ф. 18.
7. ДАХО. – Ф. 304.
8. ДАХО. – Ф. 311.
9. ДАХО. – Ф. 51.
10. Доклад Уездному земскому собранию 1912 года. По административному отделу. – Х.: Б.и., 1912. – 89 с.

11. Доклад председателя Харьковского уездного комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Х.: Изд-во Харьк. губ. земской управы, 1902. – 130 с.
12. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с.
13. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1889 года. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1889. – 68 с.
14. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
15. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1912. – 429 с.
16. Ежегодник МВД. Год шестой 1910. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1910. – 717 с.
17. Зингер Б.А. Движение населения в Змиевском уезде за десятилетие 1892-1901 гг. / Б.А. Зингер. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1904. – 60 с.
18. Илляшевич Л.В. Змиевской уезд (Беглый очерк) / Л.В. Илляшевич. – Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1887. – 123 с.
19. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1889. – 528 с.
20. Календарь Харьковского губернского земства. – Х.: Т-во «Печатня Яковлева». 1915. – 6, 329 с.
21. Клин ген И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Харьков: Тип. Окружного штаба, 1882. – 378 с.
22. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1908. – 328 с.
23. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с.
24. Народное хозяйства в России. – М.: Изд-во «Русский книжник», 1912. – 129 с.
25. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с.
26. Состояние сельского хозяйства России. – СПб.: Тип. Кушнерёва, 1901. – 314 с.
27. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицкий. – К., 1959. – 356 с.
28. Харьков. – 1870. – №324.
29. Харьковская вечерняя газета. – 1902. – 19 мая.
30. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1906. – 543 с.
31. Шаховский М.Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году / М.Л. Шаховский. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1891. – 135 с.